

บทที่ 2

จิต

พระธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 84,000 พระธรรมชั้นได้แก่

1. พระวินัยปิฎก มี 21,000 พระธรรมชั้น มี 5 คัมภีร์ กล่าวถึงระเบียบแบบแผน ศีล และวินัยของพระภิกษุ ภิกษุณี และอาบัติโทษ ของการล่วงละเมิดกฎเกณฑ์ วินัย เพื่อให้เกิดความเรียบร้อย ฝึกหัดกาย วาจาให้เป็นปกติ เป็นต้น
2. พระสุตตันตปิฎก หรือพระสูตร กล่าวถึงความเป็นไปของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระสาวก การบำเพ็ญบารมีในอดีต พระธรรมเทศนาต่างๆ ไป เป็นการแสดง สมมติสัจจะ มี 21,000 พระธรรมชั้น มี 5 คัมภีร์
3. พระอภิธรรมปิฎก มีมากที่สุด คือ มี 42,000 พระธรรมชั้น มี 7 คัมภีร์ แสดง สภาวธรรม คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ธาตุ ชั้นๆ อายุตนะ เป็นต้น แยกแยะ ขยายความให้เห็นความเป็นจริงของสภาวธรรมนั้นๆ เพื่อกำจัดความเห็นผิด ให้ เห็นความเป็นเหตุเป็นผล เป็นเรื่องของปัญญา ธรรมระดับสูง

พระธรรมคำสอน 84,000 พระธรรมชั้นนี้ ทรงแสดงสัจจะหรือความจริง 2 ประการ คือ

1. สมมติสัจจะ (conventional truth) หมายถึง ความจริงสมมติที่แต่งตั้ง บัญญัติขึ้น โดยมนุษย์ เพื่อให้เข้าใจ และสื่อความหมายกันได้ระหว่างหมู่ชน และเปลี่ยนได้ตลอดเวลา เช่น คำว่า ดวงจันทร์ ชื่อคน หอม เหม็น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ดอกไม้ เป็นต้น คำเหล่านี้ ล้วน เป็นบัญญัติธรรม หรือสมมติ ขึ้นตามท้องถิ่นชาติพันธุ์ของตน ให้รู้เรื่องราวจากคำพูด รูปร่าง สันฐาน เป็นที่ยอมรับนิยมกันในหมู่นั้น ภาษาไทยเรียกดาวเคราะห์บนฟ้าที่ให้แสงสว่างในยาม ราตรีว่า “ดวงจันทร์” ภาษาอังกฤษเรียกสิ่งเดียวกันนี้ว่า “moon” ฝรั่งเศสเรียก “la lune” แต่ละ ชาติเรียกไปตามภาษาของตน หรือเมื่อสัมผัสน้ำเดือด รู้สึกร้อน คำว่าร้อน ในแต่ละภาษา ต่างกัน แต่ความรู้สึก หรือการรับรู้ร้อนเหมือนกัน

2. ปรมาตสัจจะ (absolute truth) หมายถึง ความจริงสูงสุด เป็นความจริงอันประเสริฐ เพราะเป็นธรรมชาติที่มีอยู่จริง เหนือการสมมติ ไม่วิปริตแปรปรวน เป็นอย่างไรก็เป็นเช่นนั้น เป็นของจริง มีจริง เช่น ธรรมชาติของไฟ คือร้อน ธรรมชาติของดิน คือแข็ง จักขุประสาท หรือ ประสาทตารับภาพได้อย่างเดียว โสตประสาท หรือ ประสาทหูรับเสียงได้อย่างเดียว เป็นต้น ความจริงนี้ไม่เป็นไปตามการบัญญัติแต่งตั้งของผู้ใด ปรมาตสัจจะเป็นอารมณ์ของปัญญา หาก

2.1 จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์

2.2 เจตสิก คือ ธรรมชาติที่ประกอบกับจิต

2.3 รูป คือ ธรรมชาติที่แตกดับเสื่อมสลาย เพราะความร้อน-เย็น เป็นต้น

2.4 นิพพาน คือ ธรรมชาติที่พ้นจากตัณหาเครื่องร้อยรัด คือ อารมณ์อันเป็นที่ดับกิเลส ดับทุกข์

รวมเรียกว่าปรมาัตตธรรม 4 นอกเหนือจากปรมาัตตธรรมนี้ เป็นสมมติ หรือ บัญญัติทั้งสิ้น ในแง่ปรมาัตตนั้น มนุษย์และสัตว์ สิ่งทั้งหลาย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา การเป็นนาย ก. เป็นเพียงแต่การประชุม หรือประกอบกันเข้าระหว่างรูปธรรม และนามธรรม คือ จิต เจตสิก และรูปเท่านั้น สภาพธรรมทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน เป็นปรมาัตตธรรม คือ เป็นสภาพธรรมที่มีลักษณะเฉพาะแต่ละอย่างๆ ไป ไม่มีใครเปลี่ยนแปลงสภาพธรรมนั้นได้ ที่เกิดขึ้นและดับไป เพราะมีเหตุปัจจัย จิต เจตสิก และรูป เป็นปรมาัตตธรรมที่มีอยู่ในตัวเรา ส่วนพระนิพพานเป็นอารมณ์ภายนอก ต้องเจริญวิปัสสนา ได้มัคคญาณ ผลญาณ จึงเข้าถึง นิพพานอารมณ์ได้

จิตไม่ใช่หัวใจ แต่เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ อารมณ์ คือธรรมชาติที่จิตรู้ นั่นคือทุกอย่างในโลกนี้ ทั้งปรมาัตตธรรมและบัญญัติธรรม อารมณ์ เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิต และเจตสิก เหมือนคนชรา หรือทุพพลภาพ ต้องอาศัยไม้เท้า หรือเชือกไว้ยึดเหนี่ยวให้ทรงตัวได้ จิตก็ต้องมีอารมณ์เป็นเครื่องยึด เครื่องอาศัย การรู้อารมณ์รู้ได้ 6 ทาง คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

เจตสิก คือธรรมชาติที่ประกอบกับจิต ปฐกแห่งจิต มี 52 ลักษณะ เช่น ปฐกแห่งจิต โลก โกรธ หลง ไม่โลก ไม่โกรธ ไม่หลง เป็นต้น จิตกับเจตสิก เกิด-ดับ พร้อมกัน ไม่แยกจากกัน เหมือนไฟกับความร้อน เหมือนดวงอาทิตย์กับแสงสว่าง เหมือนพระราชาเสด็จไปที่ใด ต้องมีบริวารไปด้วยตลอด

รูป หรือรูปธรรม คือธรรมชาติที่ต้องแตกดับ ยับย่อยไป ไม่อาจคงอยู่ได้ ด้วยต้นเหตุที่เป็นปฏิปักษ์ต่อรูป เช่น ความร้อน ความเย็น แดด ลม เหลือบ ยุง เป็นต้น สสารทั้งหลาย ก็จัดเป็นรูปเช่นกัน ทั้งคลื่นเสียง คลื่นแสง รูปไม่อาจรับรู้อารมณ์ได้เหมือนจิต แต่รูปเป็นธรรมชาติที่ถูกจิตรู้ รูปมี 28 เรียกรูปปรมาัตต

นิพพาน แปลว่า พ้นจากเครื่องร้อยรัด คือ ตัณหา นิพพานเป็นธรรมชาติที่พ้นจากตัณหาความทะยานอยาก จึงพ้นจากทุกข์ พ้นจากเหตุปัจจัยปรุงแต่ง สงบจากเพลิงกิเลส เพลิงทุกข์ พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด

ในบรรดาปรมาตมธรรมทั้ง 4 คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน นั้น จิต เจตสิก รูป มีสามัญลักษณะ หรือตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ ส่วนพระนิพพาน มีแต่อนัตตลักษณะเท่านั้น ไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจลักษณะ หรืออนิจจัง คือความไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป ทุกขลักษณะ หรือ ทุกขัง คือทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ต้องเสื่อมสลายไป ด้วยอำนาจการบีบคั้นของเหตุปัจจัย เช่น แดด ลม อนัตตลักษณะ หรือ อนัตตา คือ ว่างเปล่าจากตัวตน ไม่อาจบังคับบัญชาได้

พุทธศาสนาให้ความสำคัญ กับ ‘จิต’ เป็นอย่างยิ่ง ดังมีพุทธพจน์แสดงไว้หลายแห่ง เช่น ในพระธัมมปทฎฐกถา เรื่องพระจักขุปาลเถระ ความว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้าย พุทเธยฺยก็ตี ทำอยู่ก็ตี ทุกข์ย่อมไปตามเขา เพราะเหตุนั้น ดุจล้อหมุนไปตามรอยเท้าโค ผู้นำแอกไปอยู่ ฉะนั้น” และข้อความว่า

“โจรต่อโจร หรือคนผูกเวรต่อคนผูกเวร พึงทำความพินาศอะไรให้แก่กัน จิตที่ตั้งไว้ผิด พึงทำบุคคลให้เลวร้ายยิ่งกว่านั้น”

“มารดา บิดา หรือญาติอื่นๆ ทำความดีบางชนิดให้ไม่ได้ จิตที่ตั้งไว้ ชอบแล้ว ทำบุคคลให้ดีได้ยิ่งกว่านั้น”

ขยายความได้ว่า มารดานั้นทำทุกอย่างเพื่อลูกได้ ยกแผ่นดินให้ลูกได้ ยกลูกเป็นพระเจ้าจักรพรรดิก็ได้ แต่จิตที่ตั้งไว้ถูกต้อง ดีกว่านั้น เพราะมารดา อย่างมากที่สุดก็ทำให้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ หรือยกแผ่นดินให้ลูก แต่ถ้าเราตั้งจิตไว้ถูกต้อง มีจิตที่ดี เราสามารถเป็นได้ยิ่งกว่าพระเจ้าจักรพรรดิ นั่นคือ เป็นพระอริยบุคคล เป็นพระอรหันต์ได้ หมดกิลเลสได้ ซึ่งเป็นสิ่งที่มารดาทำให้เราไม่ได้ เราต้องทำเอง และดีกว่าการเป็นพระเจ้าจักรพรรดิเสียอีก เพราะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิยังมีทุกข์ ยังต้องเวียนว่ายตายเกิด ยังไม่หมดกิลเลส

ชื่อของจิต

ในปฏิสัมภิทา อรรถสาลินีอรรถกถา ได้แสดงชื่อของจิตไว้ถึง 10 ชื่อ จากชื่อทั้ง 10 นี้ ล้วนแสดงความหมาย ลักษณะ หน้าที่ของจิตทั้งสิ้น ได้แก่

1. จิต หมายถึง ธรรมชาติที่คิด หรืออีกนัยหนึ่ง เป็นธรรมชาติที่วิจิตร จึงชื่อว่า จิต
2. มโน หมายถึง ธรรมชาติที่โน้มไปหาอารมณ์ หรือกำหนดรู้อารมณ์
3. บัณเฑาะ หมายถึง ธรรมชาติที่ผ่องใส
4. มนินทริย หมายถึง เป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์ ได้ชื่อนี้เพราะครองความเป็นใหญ่
5. วิญญาน หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์
6. วิญญานขันธ หมายถึง วิญญานที่เป็นขันธ (กอง) คือ เป็นหนึ่งในขันธ 5

2. สัททารมณ์ ได้แก่ เสียงต่างๆ รู้ได้โดยกระทบ หู
3. คันธารมณ์ ได้แก่ กลิ่นต่างๆ รู้ได้โดยกระทบ จมูก
4. รสารมณ์ ได้แก่ รสต่างๆ รู้ได้โดยกระทบ ลิ้น
5. โผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง รู้โดยกระทบกาย
6. ธรรมารมณ์ ได้แก่ อารมณ์ที่รับรู้ได้ทางใจ สิ่งที่ใจนึกคิด (เป็นสิ่งที่นอกเหนือจากรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หรือ โผฏฐัพพะ) รู้โดยทางใจ

จิตที่รู้อารมณ์ต่างๆ นี้ เรียกว่า วิญญาน เป็นการเรียกตามธรรมชาติของจิต เมื่อจับคู่กับอารมณ์ จะเป็น 6 คู่ ดังต่อไปนี้

1. รูปารมณ์	—	จักขุวิญญาน
2. สัททารมณ์	—	โสตวิญญาน
3. คันธารมณ์	—	ฆานวิญญาน
4. รสารมณ์	—	ชีวาวิญญาน
5. โผฏฐัพพารมณ์	—	กายวิญญาน
6. ธรรมารมณ์	—	มโนวิญญาน

ดังนั้น วิญญาน คือจิต คือการรู้แจ้งอารมณ์ (consciousness หรือ sense – awareness) ไม่ใช่วิญญานของคนตายที่ล่องลอยออกจากร่าง ไปหาที่เกิดใหม่ หรือเจตภูต ซึ่งการเข้าใจเช่นนั้นไม่ตรงกับหลักพุทธศาสนา และอารมณ์ในที่นี้ หมายถึง สิ่งที่จิตรู้ทางทวาร 6 (sense object) ไม่ได้หมายถึง ความรู้สึก รักเกลียด ชอบ หรือ emotion

จิตที่เกิดขึ้นก็รู้อารมณ์ จะมีแต่จิตที่เป็นสภาพรู้โดยไม่มีอารมณ์ ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ไม่ได้ เหมือนมีการรับประทาน ก็ต้องมีอาหารที่เรารับประทาน

การรู้อารมณ์ของจิตเป็นปรมาัตถธรรม เพราะจิตเป็นธรรมที่แท้จริง ไม่ใช่สมมติบัญญัติ ทุกเชื้อชาติภาษาจะรู้เหมือนกันหมด คือการที่จิตเห็นเกิดขึ้น ก็ต้องเห็นสิ่งที่ปรากฏทางตา การที่จิตได้ยินเกิดขึ้น ก็ต้องได้ยินสิ่งที่ปรากฏทางหู การเห็น การได้ยินเป็นการกระทบกัน หรือ ผัสสะ อันที่จริง ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา แต่อย่างใด

การรู้อารมณ์ 3 อย่าง

1. วิญญานรู้ หมายถึง จิตรู้อารมณ์ต่างๆ ตามทวาร 6 ได้แก่ รู้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และนึกคิด

2. สัญญารู้ หมายถึง การรู้จำอารมณ์ได้ เช่น จำสีส้มต่างๆ ได้ จำหญิง ชาย ชื่อคน สัตว์ สิ่งของได้ เป็นต้น ทั้งนี้ เกิดจากการได้ยิน ได้เห็นภาพ สิ่งที่เคยสัมผัสสิ่งนั้นมาก่อน เป็นการรู้โดยจดจำเอาไว้
 3. ปัญญารู้ หมายถึง การรู้เหตุผลตามความเป็นจริง รู้เหตุผลของธรรมชาติ เช่น รู้บาป บุญ คุณ โทษ รู้ว่าบุญให้ผลเป็นสุข บาปให้ผลเป็นทุกข์ รู้สภาพความเป็นจริงของธรรมชาติ รู้เหตุปัจจัย รู้ว่าจะละกิเลสต้องทำอย่างไร
- ดังนั้น การรู้อารมณ์ของจิตเป็นการรู้แบบวิญญานรู้ นั่นเอง

องค์ประกอบของการรู้อารมณ์

การรู้อารมณ์ของจิตต้องมีองค์ประกอบที่จะทำให้การรู้อารมณ์นั้นชัดเจนสมบูรณ์

	องค์ประกอบ	
จักขุวิญญานจิต รู้อารมณ์ทางตา	1. จักขุประสาท	มีประสาทตาดี
	2. รูปารมณ์	มีรูป หรือสีต่างๆ ปรากฏเฉพาะหน้าเป็นปัจจุบัน
	3. อโลกะ	มีแสงสว่าง
	4. มนสิการ	มีความใส่ใจ หรือตั้งใจ คือสนใจดู ตั้งใจมอง
โสตวิญญานจิต รู้อารมณ์ทางหู	1. โสตประสาท	มีประสาทหูดี
	2. สัททารมณ์	มีเสียงต่างๆ มาปรากฏ มีความสั่นสะเทือนของอากาศ
	3. วิวรากาส	มีช่องว่างของหู หรือมีอากาศให้เสียงผ่าน
	4. มนสิการ	มีความใส่ใจ ตั้งใจฟัง
ฆานวิญญานจิต รู้อารมณ์ทางจมูก	1. ฆานประสาท	มีประสาทจมูกดี
	2. คันธารมณ์	มีกลิ่น
	3. วาโยธาตุ	มีลม
	4. มนสิการ	มีความตั้งใจ
ชีวหาวิญญานจิต รู้อารมณ์ทางลิ้น	1. ชิวหาประสาท	มีประสาทลิ้นดี
	2. รสารมณ์	มีรส
	3. อาโปธาตุ	มีน้ำ
	4. มนสิการ	มีความตั้งใจ
กายวิญญานจิต รู้อารมณ์ทางกายสัมผัส	1. กายประสาท	มีกายประสาท
	2. โผฏฐัพพารมณ์	มีความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง
	3. ปถวิธาตุ	มีธาตุดิน

	4. มนสิการ	มีความตั้งใจ
มโนวิญญูณจิต รู้อารมณ์ทางใจ	1. ปัญหาวาร	มีประสาททั้ง 5 ตั้งแต่ กายประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท จักขุประสาท
	2. ปัญจารมณ	มีอารมณ์มากระทบประสาท
	3. หทัยวัตถุ	มีหทัยวัตถุเป็นที่อาศัยของจิต
	4. มนสิการ	มีความตั้งใจ

องค์ประกอบที่กล่าวมาของแต่ละสภาพการรับรู้ต้องครบถ้วน จึงจะทำให้การรับรู้เกิดขึ้นและสมบูรณ์ได้ เช่น จักขุวิญญูณจิต หรือ การเห็น ต้องประกอบด้วย จักขุประสาท หรือ ประสาทตาดี มีรูปหรือสีปรากฏเฉพาะหน้า (และต้องปรากฏในปัจจุบัน) มีแสงสว่าง และมีความตั้งใจ ใส่ใจในสิ่งนั้น ถ้าไม่มีความตั้งใจ ก็อาจเหมือนภาพแวบผ่านไปโดยที่จับไม่ได้ว่าเป็นภาพอะไร หรือในกรณีที่ น.ส. ก. ตาบอด หรือจักขุประสาทเสียไป ย่อมไม่ครบองค์ประกอบ การเห็นย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ จักขุประสาทในที่นี้ ไม่ได้หมายถึงลูกนัยน์ตา หรือดวงตา เพราะแม้คนมีความพิการทางตา มีดวงตาอยู่ในเบ้าตา แต่มองไม่เห็น จักขุประสาท หมายถึง ประสาทตาที่รับการกระทบของรูปารมณ หรือรูป คือสีต่างๆ พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ประสาทตา เป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสเหมือนกระจกเงา อยู่ตรงกลางตาดำ มีเยื่อตา 7 ชั้น ชับอยู่ เหมือนปุ๋ยสำลีที่ชุบน้ำมันชุ่มๆ ซึ่งมีขนาดโตเท่าหัวเหา ประสาทตาเป็นตัวรับการกระทบของรูปารมณ คือคลื่นแสงนั่นเอง คนที่ตาพิการ ไม่อาจรับภาพได้ เพราะจักขุประสาท หรือประสาทตาส่วนนั้นเสียไป แม้คนตาดีปกติ หากอยู่ในที่มืด ไม่มีแสงสว่างก็มองไม่เห็น หรือขาดความตั้งใจ (มนสิการ) ที่จะมองดู การเห็นก็เกิดขึ้นไม่ได้

การรับเสียง ก็ต้องมีโสตประสาทที่ดี ไม่ได้หมายถึง มีใบหู โสตประสาท คือประสาทหูที่รับกระทบกับสัทธารมณ คือคลื่นเสียง ซึ่งก็คือ ความสั่นสะเทือนในอากาศ โสตประสาท เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์ ตั้งอยู่ภายในช่องหู มีรูปร่างเหมือนวงแหวน มีขนสีแดง เส้นละเอียดเล็กๆ งอกอยู่ทั่วบริเวณนั้น เป็นเครื่องรับเสียงต่างๆ มีวิเวการาส คือช่องว่างในหู ตรงกับหลักวิทยาศาสตร์ การมีช่องว่าง คืออากาศภายในช่องหู ความสั่นสะเทือนจึงเข้าไปกระทบประสาทหู ทำให้เกิดการได้ยินขึ้น

การรับกลิ่น และรส ก็มีประสาทรับกลิ่น รับรส อยู่ในช่องจมูก ในกลางลิ้น ทำหน้าที่รับกลิ่น รับรส และมีองค์ประกอบครบถ้วน การรับอารมณ์นั้นๆ จึงสมบูรณ์ ประสาทเหล่านี้ล้วนเกิดจากกรรมทั้งสิ้น

การรับสัมผัสทางกายนั้น กายประสาท เกิดอยู่ทั่วร่างกายของเรา เว้นเฉพาะบางแห่ง เช่น ปลายผม ขน เล็บ หน้าที่หนา เป็นต้น จึงไม่มีกายประสาท คนที่เป็นอัมพาตในอวัยวะบางส่วน หรือคนที่เป็นโรคเรื้อรังชนิดรุนแรง กายประสาทส่วนนั้นเสียไป จึงไม่อาจรับรู้ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง

จิตรับรู้อารมณ์ต่างๆ อยู่เสมอ เช่น เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น อารมณ์ใดก็ตามที่มาปรากฏชัด จิตรับรู้ได้ทั้งสิ้น

2. การรับรู้อารมณ์ของจิต รู้ไปได้ไกล จิตสามารถนึก คิดไปได้ไกล ถึงขอบจักรวาล ทั้งที่ตัวเรา หรือกายยังอยู่ที่นี้ จิตสามารถน้อมเอาอารมณ์ที่อยู่ไกลมาคิดได้ ไม่ใช่จิตออกจากตัวเราไปรับรู้อารมณ์ เช่น ตัวเราอยู่ที่บ้าน คิดว่าเคยไปกราบพระธาตุพนมที่จังหวัดนครพนม เห็นภาพพระธาตุพนมได้ชัดเจน แล้วคิดว่า พระธาตุดอยสุเทพ ที่เชียงใหม่ ก็เคยไปกราบมาแล้ว ชั่วขณะเดียว สามารถคิดจากจังหวัดที่อยู่ปัจจุบันไปยังจังหวัดนครพนม แล้วเลยไปจังหวัดเชียงใหม่ได้ คิดไปถึงต่างประเทศก็ได้ จึงกล่าวว่า การรับรู้อารมณ์ของจิต รู้ไปได้ไกล

3. จิตมีธรรมชาติไปดวงเดียว หมายความว่า เมื่อรับรู้อารมณ์ จิตรับรู้อารมณ์ได้ที่ละอย่าง เช่น เราเห็นรถยนต์วิ่งผ่านไป ได้ยินเสียงเครื่องยนต์พร้อมๆ กันนั้น อันที่จริงแล้ว จิตเห็น และจิตที่ได้ยิน ไม่ได้เกิดพร้อมกัน การเห็นดอกมะลิสีขาว ได้กลิ่นหอมของมะลิ ก็ไม่ได้เกิดพร้อมกัน เพราะจิตรับรู้อารมณ์ได้ที่ละอย่างเท่านั้น จิตบางดวงเห็นสี บางดวงได้กลิ่น บางดวงนึกคิด เช่น เห็นกุหลาบ ได้กลิ่นหอม นึกว่าเคยเห็นกุหลาบพันธุ์นี้ กลิ่นนี้ที่ไหน ล้วนเป็นคนละขณะ เป็นจิตคนละดวงทั้งสิ้น (การเรียกจิตเป็นดวงนั้นมีได้หมายความว่า จิตมีรูปร่างเป็นดวง จิตเป็นนามธรรม แต่ใช้คำว่า ดวง ตามความนิยม เพื่อให้เข้าใจได้ว่า เป็นคนละจิตกัน) การที่เราเข้าใจว่า เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น พร้อมกัน เป็นเพราะความเร็วของการเกิด-ดับ ของจิต ซึ่งเป็นไปรวดเร็วมาก เพียงลัดนิ้วมือเดียว จิตเกิด-ดับ ถึง แสนโกฏิขณะ จึงทำให้เราเข้าใจว่าเป็นจิตดวงเดียวกัน เปรียบได้กับหลอดนีออนที่กะพริบตลอดเวลา ทำให้เราเข้าใจว่าเป็นแสงไฟเดียวกัน ไม่ได้มีการกะพริบ หรือเปรียบกับความเร็วของพัดลม เราเห็นเป็นแผ่นเดียวกัน อันที่จริงเป็นใบพัดคนละใบ แต่ใจของคน หรือจิตนั้น เกิด-ดับ เร็วกว่านั้น จนแยกไม่ออกว่าเกิดคนละขณะกัน ระหว่าง การเห็นกับการได้ยิน การรับรู้อารมณ์รู้ได้ที่ละอารมณ์ เมื่อโลภะ หรือ ความโลภเกิด จึงไม่อาจเกิดพร้อมโทสะ หรือความโกรธได้ ต้องรู้อารมณ์ทีละหนึ่ง เท่านั้น

4. จิตเป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่าง สันฐาน ไม่อาจหยิบจับมาวางให้ดูได้ ไม่สามารถแสดงลักษณะได้ จึงสมมติเรียกเป็นดวง หรือ เป็นขณะ

5. จิตต้องมีวัตถุเป็นที่เกิด ที่อาศัย สัตว์ต่างๆ เกิดได้ใน 31 ภูมิ แต่สัตว์ที่เกิดในภูมิที่มีชั้น 5 เช่น มนุษย์ วัตถุที่จิตอาศัยมี 6 แห่ง ได้แก่

1. จักขุวัตถุ
2. โสทวัตถุ

3. ฌานวัตถุ
4. ชิวหาวัตถุ
5. กายวัตถุ
6. หทัยวัตถุ

จิตของสัตว์ทั้งหลายที่ยังไม่เป็นพระอรหันต์ จะถูกครอบงำด้วยอำนาจของกิเลส จึงเข้าใจผิดว่า รูปนามชั้น 5 เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา มองเห็นผิดเพี้ยนไปจากความเป็นจริง จึงไม่อาจพ้นจากวิภวสงสารได้

6. จิตเป็นประธานในการทำกิจทั้งปวง การกระทำทางกาย วาจา หรือนึกคิด ล้วนมาจากจิต

นอกจากจิตจะรู้อารมณ์แล้ว การกระทำต่างๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ไม่ว่าบุญ บาป ทำดี ทำชั่ว พุทธดี พุทธชั่ว คิดดี คิดชั่ว ล้วนสำเร็จลงได้ด้วยจิตใจทั้งสิ้น เพราะจิตหรือใจเป็นใหญ่ เป็นประธานในการพูด คิด ทำ ดังพุทธพจน์ ในพระธัมมปทกฏฐา เรื่อง พระจักขุปาลเถระ ที่ได้ยกมา กล่าวไปแล้ว จิตนี้ทำให้ทำกรรมต่างๆ ได้ และยังสามารถทำให้ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายวิจิตร วิจิตรนี้ คือ เป็นไปต่างๆ ไม่เหมือนกัน มีความหลากหลาย ประมวลไว้ดังต่อไปนี้

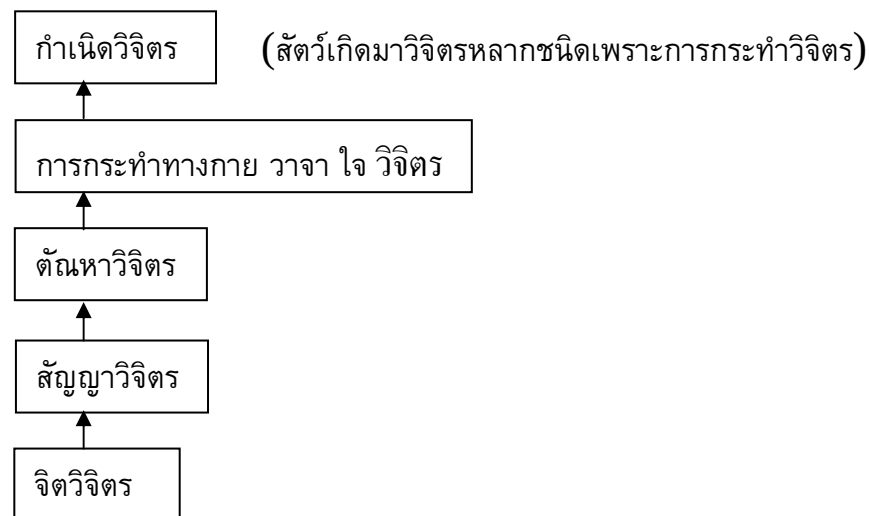
ความวิจิตรของจิต

1. วิจิตรด้วยตนเอง เพราะจิตเป็นไปอย่างหลากหลาย นำพิศวง มีจิตหลายอย่าง ทั้งกุศล อกุศล จิตในฌาน จิตที่มีโลภะ จิตที่มีโทสะ จิตที่มีศรัทธา จิตที่มีhiri เป็นต้น ซึ่งจิตมีถึง 89 หรือ 121 ดวง

2. วิจิตรโดยการกระทำ เพราะทุกๆ สิ่งทั้งสิ่งมีชีวิต และสิ่งไม่มีชีวิต ทั้งวัตถุ และสัตว์ทั้งหลายแตกต่างกันมากมาย งดงามบ้าง สดสวยอง หรือนำพิศวง ก็ด้วยอำนาจของจิตที่ทำให้วิจิตร เช่น สิ่งมหัศจรรย์ของโลกที่ใหญ่โต สวยงามตระการตา ยานอวกาศที่สามารถโคจรออกไปนอกโลก ระเบิดนิวเคลียร์ อาวุธชีวภาพที่เป็นอันตรายร้ายแรง สามารถคร่าชีวิตคนทั้งโลกได้ สิ่งเหล่านี้ ล้วนเป็นผลมาจากความวิจิตรของจิตมนุษย์ ที่สร้างสรรค์สิ่งวิจิตรพิสดาร งดงามขึ้นมา โดยมีวัตถุประสงค์ที่สร้างสรรค์ หรือทำลายล้าง สุดแท้แต่จิตของผู้สร้างและผู้นำมาใช้ ความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน มีความวิจิตรต่างๆ กัน เป็นสัตว์เดรัจฉานเหมือนกัน แต่รูปลักษณะก็ต่างกัน การดำรงชีวิต อุปนิสัยก็ต่างกัน เช่น กระจ่างมีขนฟู นุ่ม ปราดเปรี้ยว หูยาว แต่เต่ามีกระดองแข็ง เคลื่อนไหวเชื่องช้า ขณะที่นกบินได้ แต่กระจ่างอยู่บนบกเท่านั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระไตรปิฎก สังยุตตนิกาย ชนธวารวรรค มีความว่า.....

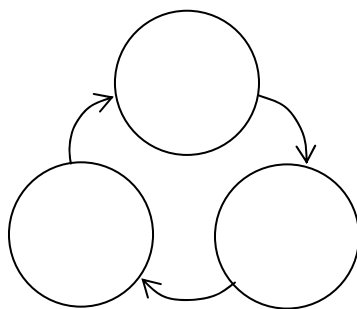
“.....ภิกษุทั้งหลาย บรรดาจำพวกสัตว์ดิรัจฉานเหล่าใด มีอยู่ในโลก ตถาคตไม่เคยเห็นว่า สัตว์เหล่านั้นเหล่าใดที่จะวิจิตรเหมือนกับพวกเหล่าสัตว์ดิรัจฉานนี้เลย ภิกษุทั้งหลาย บรรดาจำพวกดิรัจฉานที่วิจิตรถึงเพียงนี้ ก็เพราะจิตนี้เองเป็นผู้กระทำให้วิจิตร ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้แหละวิจิตรยิ่งกว่าพวกดิรัจฉาน....”

การที่สัตว์ทั้งหลายมีกำเนิดเกิดมากหลากหลาย แปลกพิสดาร วิจิตรต่างๆ นานา เพราะผลของกรรม ทำกรรมที่ทำให้เป็นสัตว์ชนิดนั้นๆ นั่นคือ การกระทำทั้งทางกาย วาจา ใจ ของสัตว์เหล่านั้นวิจิตร ที่การกระทำทางกาย วาจา ใจ วิจิตร ก็เพราะตัณหา คือความทะยานอยากวิจิตร ที่ตัณหาวิจิตร เพราะสัญญา หรือความจำเรื่องราวต่างๆ วิจิตร ที่สัญญาวิจิตรก็เพราะจิตวิจิตร

3. วิจิตรในการสังสมกรรมกิเลส การกระทำต่างๆ ของเราไม่ว่าจะเป็น บุญ บาป หรือ กุศล อกุศล ที่ทำให้จิตเศร้าหมอง หรือผ่องใสก็ตาม มีการสังสมไว้ในจิต ไม่สูญหายไปไหน เหมือนเก็บข้อมูลเอาไว้ ไม่ลบเลือน แม้จะเป็นเรื่องเล็กน้อยก็ตาม เมื่อ 10 ปีก่อน เราเคยโกรธ หรือทำร้ายใคร สิ่งเหล่านี้ถูกเก็บไว้ แม้เราจะลืมไป แต่มันก็จะติดตามเราไป เหมือนเกวียนตามรอยเท้าโค หรือทำดี ก็จะมาตามเราไปเหมือนเงาติดตามตัว ตลอดเวลาจิตก็รับอารมณ์ใหม่ นับแต่อดีต ปัจจุบัน อนาคต ก็เป็นเช่นนี้ ซึ่งก็สุดแท้ว่า ผู้ใดสังสมกุศล หรืออกุศลไว้มาก คุณเคยกับการทำบุญ หรือทำบาป

4. วิจิตรในการรักษาวิบาก นอกจากจะสังสมกรรม และกิเลสแล้ว จิตจะทำหน้าที่รักษาวิบาก (ผล) ของกรรม และกิเลสไว้ สิ่งที่ทำไว้ (ผลของกรรม) ไม่สูญหายไปให้ผู้ทำกรรมต้องได้รับผล เมื่อโอกาสอำนวย การที่เราได้เห็นภาพที่ดี เป็นที่พอใจ ได้ยินเสียงที่ไพเราะ ได้ลิ้มรส ได้สัมผัส ได้กลิ่น ที่พอใจหรือไม่ก็ตาม เป็นวิบากจิต หรือเป็นผลของกรรมที่เคยทำมา เราไม่สามารถเลือกได้ที่จะเห็นแต่สิ่งดี ได้ยินแต่เสียงไพเราะ ได้แต่กลิ่นหอม หรือ

5. วิจิตรในการสังสมสันดาน คือเมื่อจิตได้กระทำอย่างใดอยู่เสมอๆ ย่อมชำนาญ ในการกระทำอย่างนั้น เป็นนิสัยสันดาน เพราะจิตดวงหนึ่งแม้เกิดขึ้น แล้วดับไป จิตที่ดับไป ก็เป็นปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้น เรื่อยไปตลอด จิตดวงใหม่ที่เกิดขึ้น ก็สืบทอดทุกสิ่งๆ ที่สะสมอยู่ ในจิตดวงก่อนมาที่ตนแล้วก็สืบทอดไปยังจิตดวงใหม่ต่อไป การเกิดขึ้น ดับไป และสืบทอด ส่งมอบกิจให้จิตดวงใหม่เป็นไปตลอด ไม่มีระหว่างกัน ไม่มีหยุดพัก คำว่า “สันดาน” ที่จิตทำหน้าที่สังสมนั้น มาจากคำว่า “สนฺตติ” หมายถึง สืบต่อ นั่นคือ เมื่อจิตเกิดขึ้น และดับลง สืบต่อ (สนฺตติ) ส่งมอบรับช่วงการงาน และกิเลสที่จิตได้รับสังสมไว้สืบทอดไปด้วย ไม่ได้เกิดแล้วดับไป เฉยๆ ดังนั้น การเป็นคนมีนิสัยมักโกรธ หรือ เมตตา หรือนิสัยอื่นๆ ก็คือผลจากการสังสม และ สืบต่อ ดังกล่าวนี้อเอง

การสืบทอดนิสัย จิตใจ บุคลิกภาพเหล่านี้ สืบทอดติดตัวมาตั้งแต่อดีตชาติ และสืบทอดไป ได้อีก ถ้าไม่แก้ไขเปลี่ยนแปลง พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แสดงเรื่องนิสัยที่ติดตัวข้ามภพชาติ ของพระภิกษุรูปหนึ่ง ไว้ในขราทียชาดก เรื่องมีอยู่ว่า พระภิกษุรูปหนึ่งคลายความเพียรในการ ปฏิบัติธรรม เพื่อนภิกษุตักเตือนก็ไม่ฟัง โต้เถียง ตี้อารมณ์ พระพุทธองค์ทรงทราบ แล้วตรัสว่า

“ดูก่อน ภิกษุ เธอไม่ได้เป็นคนหัวดีเฉพาะแต่ในชาตินี้เท่านั้น แม้ชาติก่อน เธอก็ต้อง ด้านเสียจนกระทั่งต้องไปติดบ่วงตายมาแล้ว” ทรงแสดง ขราทียชาดก มีความว่า

ในอดีตกาล มีพญากวางตัวหนึ่ง คุมบริวารฝูงใหญ่ ให้อยู่ในโอวาทได้ด้วยเมตตารธรรม และยังสอนวิชา มฤตมยา หรือวิธีการเอาตัวรอดของกวางให้บรรดากวางบริวารทั้งหลาย เหล่านั้นด้วย

วันหนึ่ง นางกวางซึ่งเป็นน้องสาวของพญากวาง ได้นำกวางลูกชายมาให้พญากวาง ช่วยสอนวิชามฤตมยา แต่ลูกกวางก็ดื้อดั่ง ไม่ยอมมาเรียน ไม่สนใจคำแนะนำของเพื่อนๆ กวาง กลับหนีไปเที่ยวเล่น จนติดบ่วงนายพราน และตายลง แม่กวางคร่ำครวญเสียใจมาก พญากวางให้สติแก่กวางน้องสาวว่า “ขรทียาเอ๋ย เจ้าอย่าได้เศร้าโศกเสียใจกับลูกหัวคือ ไม่ยอมอยู่ในโอวาทนั้นเลย จันไม่อาจสั่งสอน และไม่คิดจะสั่งสอนเจ้ากวางผู้มี 8 กีบ มีเขาคด ตั้งแต่โคนจนถึงปลาย และหนอดื้อด้านอยู่ได้ตั้ง 7 วัน เช่นนี้” (เอกนิบาต อรรถกถาชาดก 27/14)

พระพุทธองค์ทรงแสดงต่อไปว่า กวางผู้เป็นหลานในครั้งนั้น ได้เกิดมาเป็นภิกษุผู้ว่ายาก กวางขรทียาได้เกิดเป็นพระอุบลวรรณาเถรี ส่วนพญากวาง คือองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในปัจจุบัน

การที่จิตสั่งสมสิ่งใดบ่อยๆ ทำบ่อยๆ พุทบ่อยๆ คิดบ่อยๆ เคยชิน หมกมุ่นกับสิ่งนั้น พฤติกรรมนิสัยก็มุ่งไปในทางนั้น และข้ามภพชาติได้ แม้ในภพนี้ หากสืบประวัติอาชญากร กลุ่มคนที่ก้าวร้าวรุนแรง ปล้นฆ่า จะพบว่ามาจากครอบครัว สิ่งแวดล้อม ที่ชอบใช้ความรุนแรง ในการเลี้ยงดู ในการตัดสินปัญหา ตลอดจนชอบเสพสื่อประเภทรุนแรงต่างๆ เหล่านี้ล้วนเป็นการสั่งสมในจิตทั้งสิ้น

ความสามารถ หรือสิ่งที่เรียกว่า พรสวรรค์ก็เช่นเดียวกัน ความชำนาญนั้นได้สั่งสมมาแล้ว แต่อดีต ทั้งความเป็นอัจฉริยะในทางดนตรี คณิตศาสตร์ และอื่นๆ บุคคลเหล่านั้น ได้เคยศึกษา หรือเชี่ยวชาญในเรื่องต่างๆ เหล่านั้น นับไม่ถ้วน อาจเป็นหลายภพชาติต่อเนื่องกันก็ได้ ความชำนาญ ความสามารถนั้น จึงสืบเนื่องมาในสันดาน ให้มีความชอบ มีความแตกฉาน ในสาขาหรือเรื่องราวนั้นๆ เป็นพิเศษกว่าคนอื่น และทำให้มีจิตนิสัยที่แตกต่างกันไป

พุทธศาสนาได้กล่าวถึง จริต หรือ จริยา ซึ่งหมายถึง ความประพฤติที่เป็นปกตินิสัย หรือความเคยชิน ที่แตกต่างกันไปในแต่ละบุคคล ว่าสั่งสมต่างกันไป ตั้งแต่อดีตชาติ คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวถึงการเกิดจิตแต่ละประเภทที่ต่างกันว่า เกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ รวมทั้งกิเลสทั้งหลาย และกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ที่เก็บสั่งสมรวบรวมไว้ในจิตของแต่ละบุคคลนั่นเอง การรู้จักจิต ทำให้เราสามารถเข้าใจนิสัย จริตของตน เป็นประโยชน์ ในแง่การปฏิบัติเจริญสมถกรรมฐาน ที่ต้องเลือกวิธีปฏิบัติให้เข้ากับจริตของตน เพื่อให้การปฏิบัตินั้นเจริญก้าวหน้า และรู้จักจิตต่างๆ จะสามารถทำให้เราสามารถปฏิบัติต่อผู้อื่นได้ ถูกต้อง เพราะทราบจริต อริยาศัย พื้นเพจิตใจของผู้นั้น ทำให้หลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่เป็นที่ถูก อริยาศัย และทำในสิ่งที่ถูกอริยาศัยของผู้ที่เราสัมพันธ์ด้วย มีความเข้าใจความแตกต่างกันของ

หากกล่าวโดยสังเขป จริต แบ่งเป็น 6 ประเภท แต่โดยละเอียดแล้ว แบ่งได้ถึง 63 จริต ในที่นี้จะกล่าวถึงจริตหลัก 6 ประการ ได้แก่

1. รากจริต หมายถึง อุปนิสัย พฤติกรรม เน้นหนักไปในทางรักสวय รักงาม มีลักษณะของพฤติกรรมที่แสดงออก 8 ประการ ได้แก่

- ก. มีมารยา เจ้าเล่ห์ อำพรางความจริง เสแสร้ง จับจด จิตใจอ่อนแอ มักพรับปรนถึงความลำบากของตน เป็นต้น
- ข. โอ้อวด ชอบเป็นจุดเด่น คุยอวดความดีที่ไม่มีในตนเอง ชอบแต่งตัว ใช้น้ำหอม เครื่องประดับมากๆ เป็นต้น
- ค. ถือตัว แบ่งชนชั้น ดูถูกคนอื่น คำหนึ่งถึงหน้าตา ชอบคบคนมีฐานะตำแหน่งสูง เป็นต้น
- ง. ประสงค์ในทางทุจริต อยากได้ ทำเพื่อให้ได้สิ่งต่างๆ โดยไม่คำนึงถึงความถูกผิด เป็นต้น
- จ. อยากเป็นใหญ่ ชอบการเยินยอ ชอบวางอำนาจ ต้องการปรารภนามากทั้งเรื่องทรัพย์สิน ยศศักดิ์ กามารมณ์ อยากให้คนอื่นชมเชยในคุณงามความดีของตนมากๆ เป็นต้น
- ฉ. ไม่สันโดษ ไม่ยินดีในสิ่งที่ตนได้ ตนมี อยากได้ พอใจสิ่งที่เป็นของผู้อื่น สรรุ่ยสรรพ่าย ฟุ้งเฟ้อ เป็นต้น
- ช. แง่งอน น้อยใจ ชอบให้ผู้อื่นเอาใจ เป็นต้น
- ซ. มีความโอ้อำ ชอบประดิดประดอย ทำงานประณีตเรียบร้อย สะอาด แต่ใจโลเล ไม่มั่นคง เป็นต้น

2. โทสจริต หมายถึงอุปนิสัยพฤติกรรม เน้นหนักไปในทางโกรธง่าย โวยวาย จุกจิก ใจร้อน หงุดหงิด มีลักษณะพฤติกรรมที่แสดงออก 6 ประการ ได้แก่

- ก. มักโกรธ โกรธง่าย ใจร้อน ทำอะไรต้องรวดเร็วทันใจ รอไม่ได้ หงุดหงิด แม้เรื่องเล็กๆ น้อยๆ เป็นต้น
- ข. ผูกโกรธ โกรธแล้วไม่ลืม ไม่ให้อภัย อาฆาตพยาบาท คิดแค้น พาลหาเรื่อง เป็นต้น

- ค. ลบหลู่คุณท่าน ไม่รู้จักคุณ ไม่คิดแทนคุณ หาเหตุผลมาหักล้างบุญคุณผู้มีคุณ อยู่เสมอ เป็นต้น
 - ง. ยกตนเทียมนาน ยกตนเองให้สูง กดผู้อื่นให้ต่ำลง ทำเทียม ตีเสมอบุคคลที่สูงกว่า คิดว่าตนเองเหนือผู้อื่น ไม่เห็นความสำคัญของใคร เป็นต้น
 - จ. ริษยา เห็นคนอื่นได้ดี รู้สึกไม่สบายใจ หาทางติคนที่ได้ดี หาเรื่องติ ชอบติมากกว่าชม ตัดรอนความดีของผู้อื่น เป็นต้น
 - ฉ. ตระหนี่ หวงแหน ไม่เสียสละ ไม่จ่ายแม้ในคราวจำเป็นที่จะต้องจ่าย รู้สึกเสียดาย เมื่อต้องจ่ายเมื่อต้องเสียสละ ความหวงแหนนี้ รวมทั้งหวงลาภ ที่อยู่อาศัย บุคคล หรือความรู้ เป็นต้น
3. โมหจริต หมายถึงอุปนิสัยพฤติกรรม เน้นหนักไปในทางมกมาย โง่เขลา ไม่ชอบใช้ปัญญา หดหู่ ไม่ชอบใช้เหตุผล มีลักษณะพฤติกรรมที่แสดงออก 6 ประการ ได้แก่
- ก. เชื่องซึมหดหู่ ท้อถอย เฉื่อยชา ง่วงเหงาหาวนอน ทำงานไม่เรียบร้อย สะเพวรา การงานคั่งค้าง ไม่รับผิดชอบ มีความเห็นผิด ไม่สนใจเรื่องความดีงาม ไม่ชอบออกความเห็น เป็นต้น
 - ข. ฟุ้งซ่าน ไม่มีสมาธิ หลงๆ ลืมๆ เป็นต้น
 - ค. ราคาญ หงุดหงิดใจกับความชั่วที่ได้กระทำไปแล้ว ราคาญใจกับความดีที่ยังไม่ได้กระทำ เป็นต้น
 - ง. ลังเลสงสัย ขาดปัญญาไตร่ตรอง เข้าใจอะไรๆ ได้ยาก ไม่ใส่ใจธรรมะ ไม่สนใจเหตุผล เป็นต้น
 - จ. ยึดมั่นในความคิดเห็นของตน ยึดมั่นแบบงมงาย เห็นผิดทำนองคลองธรรม
 - ฉ. ตื้ออั้น แม้รู้ว่าผิดก็ยังทำ ว่ายากสอนยาก กลัวเสียศักดิ์ศรี ไม่ยอมรับผิด ละทิ้งยาก
4. สัทธาจริต หมายถึงอุปนิสัยพฤติกรรม เน้นหนักไปในทาง มีศรัทธา เลื่อมใส โดยง่าย มีลักษณะของพฤติกรรมที่แสดงออก 7 ประการ ได้แก่
- ก. ชอบบริจาคทรัพย์ สิ่งของ ช่วยเหลือผู้อื่น เป็นต้น
 - ข. มีความมุ่งมั่นในการทำความดี หวังในผลบุญกุศลในการทำมดีนั้น เป็นต้น
 - ค. ชอบฟังธรรม ศึกษาธรรมคำสอน ว่านอนสอนง่าย เป็นต้น

- ง. มองโลกในแง่ดี ยิ้มแย้มแจ่มใส มีใจยินดีในความสุข ความสำเร็จของผู้อื่นอย่างจริงใจ เป็นต้น
 - จ. ถ่อมตน ไม่อวดโอ้ในความสามารถของตน ไม่ชอบการชิงดีชิงเด่น หรือแข่งขัน ไม่สนใจลาภ ยศ ชื่อเสียง เป็นต้น
 - ฉ. ไม่มีมารยา เป็นคนซื่อตรง ไม่หลอกลวงเอาเปรียบ ไม่พูดปด หนักเอาเบาสุ้ง เป็นต้น
 - ช. เลื่อมใสในสิ่งที่ควรเลื่อมใส เช่น เลื่อมใสในพระรัตนตรัย เคารพพ่อแม่ ครูบาอาจารย์ อย่างจริงใจ เป็นต้น
5. วิทกจริต อุปนิสัยพฤติกรรม เน้นหนักไปในทางวิตกกังวล ฟุ้งซ่าน มองโลกในแง่ร้าย เป็นทุกข์ใจ ร้อนใจ ลังเลใจ มีลักษณะของพฤติกรรมที่แสดงออก 7 ประการ ได้แก่
- ก. ชอบพูดคุย พูดมากกว่าทำ เพื่อฝันถึงอนาคต วาดวิมานในอากาศ เพื่อเจ้า เป็นต้น
 - ข. ชอบคลุกคลีกับหมู่คณะ ไม่มีความคิดเป็นของตนเอง ตามใจหมู่คณะ มักเกรงใจ ไม่กล้าขัดใจใคร เพราะเกรงเพื่อนโกรธ เป็นต้น
 - ค. ไม่ชอบทำบุญกุศล ไม่มีระเบียบวินัย เป็นต้น
 - ง. จับจด โลเล ทำๆ เลิกๆ ไม่เป็นชิ้นเป็นอัน ชอบเปลี่ยนงาน เปลี่ยนไปเปลี่ยนมาไม่สิ้นสุด เป็นต้น
 - จ. ฟุ้งซ่าน กลางคืนไม่หลับนอน ชอบวางโครงการ วาดวิมานในอากาศ วางแผนไว้อย่างดีในเวลากลางคืน เป็นต้น
 - ฉ. เกียจคร้าน แม้กลางคืนจะวางแผนไว้สวยหรู แต่พอกลางวันกลับไม่ทำตามแผนที่วางไว้ เพราะเกียจคร้าน เปลี่ยนใจเสียก่อน เป็นต้น
 - ช. เจ้าความคิด เพื่อฝัน อารมณ์ไม่มั่นคง ตื่นเต้นง่าย ลมเพลมพัด เดี่ยวดีเดียวร้าย เป็นต้น
6. พุทธจริต อุปนิสัยพฤติกรรม เน้นหนักไปในทางใช้ปัญญา ไตร่ตรอง วิเคราะห์ ชอบคิดหาเหตุผล วางแผน มีลักษณะของพฤติกรรมที่แสดงออก 7 ประการ ได้แก่
- ก. ว่าง่าย เชื่อฟังพ่อแม่ ครูอาจารย์ รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น พูดจาสุภาพ ความประพฤติเรียบร้อย ไม่กระด้าง รู้จักบุญคุณคน เป็นต้น
 - ข. รู้จักคบคน เลือกคบคน ชักนำเพื่อนไปในทางที่ดี เป็นต้น

- ค. รู้จักประมาณในการกินอยู่ มีการไตร่ตรองในการใช้จ่ายกินอยู่ ประหยัด ไม่ประมาทในการดำรงชีวิต เป็นต้น
- ง. รอบคอบ วางแผนล่วงหน้าก่อนทำ ทำงานละเอียด เป็นต้น
- จ. อุตุน มีความพยายาม ชอบคิดแก้ปัญหา ไม่กลัวปัญหา เป็นต้น
- ฉ. ใช้เหตุผล และสติปัญญาในการพิจารณา และตัดสินใจปัญหา เรียนรู้ได้เร็ว เป็นต้น
- ช. กล้าหาญ ยอมรับความจริง ทำใจได้เก่ง เป็นต้น

สรุป ลักษณะทั้ง 6 จริต ได้ดังต่อไปนี้

ราคจริต

(1) มายา	เจ้าเล่ห์ มีมารยา
(2) สาไถย	โอ้อวด
(3) มานะ	ถือตัว
(4) ปาปิจฉตา	ประสงค์ไปในทางทุจริต
(5) มหิจฉา	มีความปรารถนามาก
(6) อสันตฺถุจฉิตา	ไม่สันโดษ
(7) สิงคะ	มีแรงอน
(8) จาบัลยะ	มีความโอ้อ่า

โทสจริต

(1) โกรธะ	มักโกรธ
(2) อุปนาหะ	ผูกโกรธ
(3) มักขะ	ลบหลู่คุณท่าน
(4) ปลาสะ	ยกตนเทียมท่าน
(5) อิสสา	ริษยา
(6) มัจฉริยะ	ตระหนี่โมหจริต
(1) ถีนมิทระ	เชื่องซึมหดหู่
(2) อุทฺธัจจะ	ฟุ้งซ่าน

(3) กุกกุงจะ	รำคาญ
(4) วิจิกิจฉา	ลั้งเลงสัย
(5) อาทานัคคาหิตา	ยึดมั่นในความคิดเห็นของตน
(6) ทุปปฏินิสัคคิตา	ละทิ้งียาก

สัทธาจริต (ศรัทธาจริต)

(1) มุจาทจากตา	บริจาคทรัพย์เป็นนิตย์
(2) อริยานัง ทัสสนกามตา	ใคร่เห็นพระอริยะ
(3) สัทธัมมัง โสตุกามตา	ใคร่ฟังพระสัทธรรม
(4) ปาโมชช พหุลตา	เป็นผู้มากไปด้วยความปราโมทย์
(5) อสถตา	เป็นผู้ไม่โอ้อวด
(6) อมายาวิตา	เป็นผู้ไม่มีมายา
(7) ปสาทนียะสุ ฐาเนสุ ปสาโท	ความเลื่อมใสในฐานะทั้งหลายที่ควรจะเลื่อมใส
- วิตกจริต

(1) ภัสสพหุลตา	พูดมาก
(2) คณารามตา	ชอบคลุกคลีกับหมู่คณะ
(3) กุสลาณุโยเค อรติ	หน่ายในการประกอบบุญกุศล
(4) อนวัฏฐิตกิจจตา	เป็นคนจับจด
(5) รัตติธมายนา	กลางคืนเป็นคว้น
(6) ทิวาปัชชลนา	กลางวันไม่ลุกเป็นเปลว
(7) หุราหุรัง ชาวนา	คิดพล่านไปต่างๆ นานา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แปลข้อ 5 และข้อ 6 ต่อเนื่องกันว่า กลางคืนคิดวางแผนการจะทำสิ่งต่างๆ แต่กลางวันกลับไม่ทำอย่างที่คิดไว้ ด้วยความเกียจคร้าน แซ่เขื่อนไปเสีย แต่อาจพบการแปลข้อ 6 นี้ ในบางแห่งว่า กลางวันไม่เป็นโพล่ง หมายความว่า กลางคืนคิดวางแผนว่าจะทำ กลางวันก็ทำกิจตามที่คิดอย่างเอาจริงเอาจัง

พุทฺธิจริต

(1) โสวจัสสตา	ว่าง่าย

(2) กัลยาณมิตตา	มีมิตรดีงาม
(3) โภชนะ มัตตัญญูตา	รู้จักประมาณในโภชนะ
(4) สติสัมปชัญญะ	มีสติรอบคอบ
(5) ซาคริยานุโยคะ	ประกอบความเพียร
(6) สังเวชนียะสฺส สังเวคะ	สังเวชนในที่ควรสังเวช
(7) สังวิคคัสสะ โยนิโส ปธานะ	ตั้ง (ใจ) ไว้โดยแยบคายในสิ่งที่สังเวช

ในการคบหาสัมพันธ์กับผู้อื่น เราสามารถสังเกตได้ว่าใครมีจิตอย่างไร เพื่อที่จะปฏิบัติได้ถูกต้อง การสังเกตจิตปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยสรุปให้สังเกต รายละเอียด 5 ประการ ได้แก่

1. อิริยาบถ คือ ยืน เดิน วิ่ง นอน
2. กิจ คือ การงานที่กระทำ
3. โภชนะ คือ อาหารที่รับประทาน
4. ทัสสนะ คือ การฟัง การดู การรับประทาน การแต่งตัว การลูบไล้
5. ธรรมชาติ คือ ความประพฤติ เป็นไปในธรรมชาติต่าง ๆ

อิริยาบถ กิจ โภชนะ ทัสสนะ (ข้อ 1-4) คนวิตกจริตจะคล้ายคนโมหจริต คนพุทธิจริต คล้ายคนโทสจริต คนสังขารจิตคล้ายคนราคะจริต จึงจะอธิบายไปพร้อมกัน ส่วนธรรมชาติ หรือข้อ 5 นั้น แต่ละจิตจะแตกต่างกันไปตามที่ได้กล่าวไปแล้วในการสรุปจิตทั้ง 6 นั้นคือ โครงสร้างลักษณะนิสัยที่เป็นหลักชัดเจน จึงจะกล่าวถึง อิริยาบถ กิจ โภชนะ ทัสสนะ ของคน จิตต่าง ๆ ดังนี้

1. คนพุทธิจริต และคนโทสจริต

อิริยาบถ	เดินเร็ว จิกปลายเท้า ดูท่าทางรีบร้อนในการเดินตลอดเวลาทั้งที่ความจริงไม่ได้รีบ นั่งตัวตรง เวลานอนปูที่นอนลวกๆ เวลาตื่นรีบลุกพรวดพราด เวลานอนทอดกายเกะกะ ไม่เก็บมือเก็บเท้า
การทำงาน	ทำงานรวดเร็ว แต่อาจไม่เรียบร้อย ทำพอให้เสร็จไป เช่นการเขียนหนังสือ ทำได้เร็ว แต่อาจตกหล่นไม่สะอาด เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มไม่พิถีพิถัน
การบริโภค	ชอบอาหารรสจัด รับประทานคำใหญ่ และรวดเร็ว

ทัสสนะ เอาเรื่องเล็กน้อยมาลบล้างความดีส่วนใหญ่ เช่น เห็นรูปไม่สวย เสียงไม่ไพเราะ อาหารรสชาติผิดปกติไป ร้อนหรือเย็นเกินไปเล็กน้อย ก็หงุดหงิด ชอบสิ่งแปลกใหม่ ตื่นเต้น ไม่ชอบซ้ำซากจำเจ

2. คนราคจริต และคนสัทธาจริต

อิริยาบถ เดินเชื่องช้า ค่อยๆ เดิน กรีดกราย แฉ่มซ้อย รอยเท้าไว้ตรงกลาง ยืนสง่าผ่าเผย ก้าวย่างละมุนละม่อม นั่งเรียบร้อย เกือบมือเท้า นอนเรียบร้อย ตื่นก็ไม่ผลุนผลัน เกือบที่นอน ปูที่นอนตึงเรียบ

การทำงาน ทำงานเรียบร้อยทุกอย่าง สะอาดสะอ้าน ค่อยๆ ทำ ไม่รีบร้อน

การบริโภค ชอบอาหารรสกลมกล่อม รสไม่จัดเกินไป รับประทานอาหารอย่างเรียบร้อย ตระล่อมข้าวพอกำ ไม่มูมมาม ไม่รีบร้อน

ทัสสนะ ตี๋มตำพอใจเมื่อได้เห็นสิ่งสวยงามถูกใจ เช่น ดอกไม้งาม ได้ฟังเพลงไพเราะก็ซาบซึ้ง สัมผัสอ่อนนุ่ม ก็เคลิบเคลิ้ม ไม่คิดถึงข้อบกพร่องอื่นๆ เมื่อพอใจในบางเรื่องแล้ว เมื่อจะจากไปก็ไปอย่างอาลัยอาวรณ์

3. คนโมหจริต กับคนวิตกจริต

อิริยาบถ เดินขย่มตัว ลงสั่น รอยเท้าหนักทางปลายและส้น นั่ง-ยืน เหม่อลอย ง่วงเหงาหาวนอนเสมอ เชื่องซึม เวลานอน มือเท้าปายเปะปะ นอนดิ้นไม่เรียบร้อย เมื่อตื่นนอน ก็ลุกเชื่องช้าจ้วงเจีย นอนอยู่บนที่นอนปักหนึ่งจึงลุกขึ้นได้

การทำงาน ทำงานหยาบ ไม่เรียบร้อย ไม่ละเอียด การงานคั่งค้าง ทำอย่างขอไปที่สุกเอาเผากิน ขายผ้าเอาหน้ารอด

การบริโภค ไม่ค่อยเลือกอาหาร ชอบรสอาหารไม่แน่นอน บริโภคมูมมาม หกเลอะเทอะ

ทัสสนะ เวลารับอารมณ์ใด มักไม่ค่อยใส่ใจ เชื่องซึม ไม่มีความคิดเห็นเป็นของตนเอง มักคล้อยตามผู้อื่น

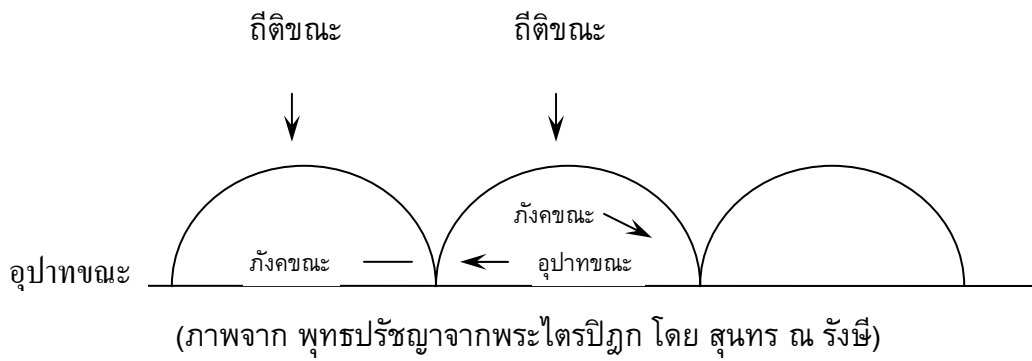
การแบ่งเป็น 6 จริต เป็นการแบ่งแบบไม่ละเอียดพิสดาร หากแบ่งโดยพิสดารแล้ว จะได้ 63 จริต บุคคลๆ หนึ่ง มิได้มีจริตเดียว แต่มีหลายๆ จริตปะปนอยู่ เพราะเวลาในการเวียนว่ายตายเกิดนั้นยาวนานมาก สิ่งสมสิ่งต่างๆ มาต่างๆ นานา แต่จะมีจริตที่เด่นกว่าจริตอื่นๆ แม้เมื่อพระพุทธรองค์ทรงแสดงเรื่องจริต จริยา จะมีพุทธประสงค์ เพื่อให้สามารถเลือกวิธีปฏิบัติกรรมฐานให้เหมาะสมกับจริต อรรถาัย เพื่อกรรมฐานจะได้เจริญก้าวหน้า เช่น ราคจริต ให้

การเกิดดับของจิต

จิตไม่ได้อยู่คงที่ แต่เกิดดับตลอดเวลา ในจิตดวงหนึ่งๆ มีการเกิดครบ 3 ขณะ ได้แก่ เกิดขึ้น (อุปาทะ) ตั้งอยู่ (ถิตี หรือ จูติ) และดับไป (ภังคะ) การเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของจิตนี้ เป็นความต่อเนื่องไม่ว่าหลับหรือตื่น เมื่อจิตเกิดขึ้น หมายถึงจิตนี้ได้สืบทอดมาจากจิตดวงเก่าที่ดับลง จิตดวงหนึ่งๆ เมื่อเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ชั่วขณะ แล้วดับลง พร้อมกับเป็นปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นอีก จิตดวงใหม่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ เมื่อจะดับลง ก็เป็นปัจจัยให้จิตอีกดวงหนึ่งเกิดขึ้นอีก ดังนั้น จิตทุกดวง เป็นผลจากจิตดวงเก่า ขณะเดียวกันก็เป็นเหตุให้กับจิตดวงใหม่ ทำหน้าที่เป็นทั้งเหตุ และผลในตัวเอง การเกิดดับของจิตเป็นไปยืดยาว เป็นกระแส แม้นตายไปหมดสิ้นชีวิตนี้ กระแสจิตนี้ก็ไม่ได้หยุด การจะหยุดสืบต่อของจิต มี 3 กรณี เท่านั้น คือ

1. เมื่อเป็นพระอรหันต์ เข้าสู่พระนิพพาน เป็น อนุปาทิเสสนิพพาน คือ ดับทั้งกิเลส และรูปนามชั้น 5 (สิ้นชีวิตรูปนาม)
2. พระอนาคามีหรือพระอรหันต์ ที่ได้สมบัติ 8 และเข้านิโรธสมบัติ หรือสัญญาเวทยิตนิโรธ เมื่อออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธแล้ว กระแสจิตก็สืบต่อดังเดิม การเข้านิโรธสมบัติจะดับทั้งจิต และเจตสิก พระอนาคามีบุคคล และพระอรหันต์บุคคลต้องเป็นผู้ได้สมบัติ 8 คือ สมบูรณ์ทั้งรูปฌาน และอรุณฌานด้วย
3. ผู้ที่ได้รูปฌานที่ 4 (จตุตถฌาน) ไปเกิดเป็นอสังขญีสัตว์ (พรหมลูกฟัก) ในชั้นพรหมพวกนี้มีแต่รูป (กาย) เท่านั้น จึงมีขันธเดียว (รูปขันธ) เท่านั้น ไม่มีจิต

นอกจาก 3 กรณีดังกล่าว กระแสจิตจะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เสมอ

อุปาทนะ (อุปาทักนะ) คือ เกิดขึ้น

ถิตินะ (ฐิตินะ) คือ ตั้งอยู่

ภังคนะ คือ ดับไป

ในจิตดวงหนึ่งๆ ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปนั้น มีขณะย่อยๆ 3 ขณะ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เช่นกัน

จิตกับกฎไตรลักษณ์

การเกิดดับของจิต เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นการตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณะของจิต คือ

เป็นอนิจจตา หรือ อนิจจัง ไม่เที่ยง ไม่เป็นสิ่งคงที่อยู่ตลอดไป ต้องเปลี่ยนแปลงไป มีเกิดขึ้น เปลี่ยนแปร แดกดับ

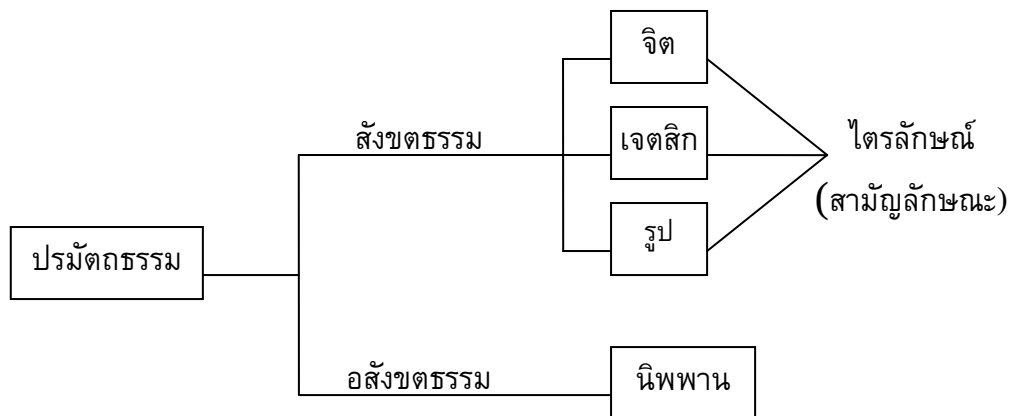
เป็นทุกขตา หรือ เป็นทุกข์ ไม่อาจทนอยู่ในสภาพเดิมได้ตลอดไป ด้วยการบีบคั้นของเหตุปัจจัย

เป็นอนัตตา ไม่มีตัวตน ปราศจากตัวตนที่เที่ยง

ในอนัตตลักษณะสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า

“.....สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็น อนัตตา”

เป็นความสัมพันธ์ชัดเจนว่า ทุกสิ่งที่เป็นอนิจจัง หรือไม่เที่ยง ก็ต้องเปลี่ยนแปลงสิ้นสูญ ไม่อาจทนอยู่ในสภาพเดิมได้ ไม่ใช่ตัวตน เพราะมันไม่เป็นไปตามความปรารถนา หรือการบังคับบัญชาของเรา เราไม่อาจสั่งการให้จิตหยุดเกิดดับ หรือไม่อาจสั่งให้จิตเกิดแล้วคงที่ตลอดไป เพราะเป็นธรรมชาติที่จิตเป็นอนิจจัง ต้องเปลี่ยน เพราะเป็นทุกข์ ไม่อาจคงทนอยู่

สรุป

จิตเป็นปรมัตถธรรม เป็นสังขตธรรม มีธรรมชาติและลักษณะ ดังนี้

1. รู้อารมณ์
2. รู้ไปได้ไกล
3. ไปดวงเดียว (รู้อารมณ์ทีละอย่าง)
4. เป็นนามธรรม
5. ต้องมีวัตถุเป็นที่เกิดอาศัย
6. เป็นประธานในการทำกิจทั้งปวง
7. มีความวิจิตร
 - วิจิตรด้วยตนเอง วิจิตรโดยการกระทำ
 - วิจิตรโดยการกระทำ
 - วิจิตรในการสังสมกรรมกิเลส
 - วิจิตรในการรักษาวิบาก
 - วิจิตรในการสังสมสันดาน

8. เกิด-ดับ ตลอดเวลา
9. เป็นอนิจจตา ทุกขตา อนัตตา (ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์)

คำถามประจำบทที่ 2

1. จิต คืออะไร มีธรรมชาติอย่างไร
2. การกล่าวว่า จิตวิจิตร หมายถึงอะไร
3. มีสิ่งใดที่แสดงให้ทราบว่า จิตมีการสืบต่อ
4. หากเพื่อนของท่าน เป็นคนเหลวไหล ทำสิ่งใดก็ทิ้งๆ ขว้างๆ ทำงานหยาบ ชอบเพื่อนถึงอนาคต เพื่อนของท่านน่าจะมีจิตใด
5. สิ่งใดที่แสดงว่า จิตตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์
6. เปรียบการ เกิด-ดับ ของจิตกับสิ่งใดได้บ้าง
7. การกล่าวว่า “ฉันเห็นเขาเดินมาพร้อมกับได้ยินเสียงเขาร้องเพลง ได้กลิ่นน้ำหอมที่เขาใช้เป็นประจำ โขยมาตามลมในขณะเดียวกัน”
ถูกต้องหรือไม่ เพราะเหตุใด
8. “เมื่อตายไป วิญญาณก็ออกจากร่าง ไปแสวงหาที่เกิดใหม่”
ข้อความข้างต้นถูกต้องหรือไม่ เพราะเหตุใด
9. การที่มีประสาธุดี แต่ไม่มีเสียงมาปรากฏ จะกล่าวว่า มีสังขารมณ และ มีโสต วิญญาณจิต ได้หรือไม่